

TILSHUNOSLIKDA KOGNITIV LINGVISTIKA VA BADIY PSIXOLOGIZM

Niyozova Nodira Erali qizi

Tel: +998935130510

E-mail: nodiraniyozova961@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23340440>

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy matnlarda inson ruhiyatining ifodalanishida yozuvchining individual uslubi va muallif pozitsiyasining o'ri tadqiq etiladi. Unda badiiy qahramonlarning ichki kechinmalari, psixologik holatlari va hissiy tajribalarini ifodalashda qo'llaniladigan lingvistik hamda badiiy vositalar tahlil qilinadi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, O'tkir Hoshimov, Said Ahmad va Shukur Xolmirzayev ijodi misolida ruhiy holatlarning realistik psixologizm, lirizm, ramziylik, xalqona uslub, yumor va psixologik detallar orqali ifodalanish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, muallifning dunyoqarashi, estetik qarashlari va badiiy mahoratining o'quvchi idroki hamda matnning ta'sirchanligiga ta'siri ochib beriladi. Maqolada individual uslubning badiiy matn mazmunini chuqurlashtirish, qahramon ruhiyatini ochish va o'quvchida estetik munosabat shakllantirishdagi ahamiyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, inson ruhiyati, individual uslub, muallif pozitsiyasi, psixologik tasvir, badiiy obraz, lingvistik vositalar, estetik ta'sir, kognitiv-pragmatik yondashuv

COGNITIVE LINGUISTICS AND LITERARY PSYCHOLOGISM IN LINGUISTICS

Abstract: This article explores cognitive linguistics, one of the major fields of modern linguistics, and the representation of human psychology in literary works, known as literary psychologism. It examines the relationship between language, thought, and the human inner world, highlighting the role of metaphors and conceptual models in expressing emotional and psychological experiences. The article also discusses the historical development of literary psychologism, the representation of human psychological states in ancient and medieval literature, and various approaches to psychological analysis. Particular attention is paid to the representation of literary characters' inner experiences through metaphorical expressions, with reference to Alisher Navoi's Khamsa. The study emphasizes the significance of a cognitive-linguistic approach in gaining a deeper understanding of literary texts and investigating how human cognition and psychological states are expressed through linguistic means.

Keywords: cognitive linguistics, literary psychologism, language and thought, human psychology, metaphor, conceptual model, literary text, psychological analysis, inner experiences, Alisher Navoi

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация: В статье рассматриваются когнитивная лингвистика как одно из важных направлений современного языкознания и проблема отражения внутреннего мира человека в художественной литературе, известная как художественный психологизм. Анализируется взаимосвязь языка, мышления и внутреннего мира человека, раскрывается роль метафор и концептуальных моделей в выражении эмоциональных переживаний и

психологических состояний. Особое внимание уделяется историческому развитию художественного психологизма, особенностям изображения душевных переживаний человека в античной литературе и литературе Средневековья, а также методам психологического анализа. На примере произведения Алишера Навои «Хамса» рассматриваются способы передачи внутренних переживаний литературных персонажей посредством метафорических средств. Обосновывается значение когнитивно-лингвистического подхода для более глубокого понимания художественного текста и изучения механизмов выражения человеческого мышления и психологического состояния средствами языка.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, художественный психологизм, язык и мышление, психология человека, метафора, концептуальная модель, художественный текст, психологический анализ, внутренние переживания, Алишер Навои

Zamonaviy tilshunoslikda inson omiliga asoslangan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Til nafaqat kommunikativ vosita, balki inson tafakkuri, bilimlari va ruhiy holatini ifodalovchi murakkab tizim sifatida ham qaraladi. Shu jihatdan kognitiv lingvistika inson ongida shakllanadigan bilimlar tizimi hamda ularning til orqali ifodalanish mexanizmlarini o'rganadigan muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi[1].

Kognitiv lingvistika tilni inson tafakkuri bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Ushbu yo'nalish vakillarining fikricha, til birliklari insonning dunyoni idrok etishi, tajribasi hamda konseptual tasavvurlari bilan chambarchas bog'liqdir. Bu borada kognitiv lingvistikaning asoschilaridan biri bo'lgan George Lakoff inson tafakkuri ko'pincha metaforik modellar asosida shakllanishini ta'kidlaydi[1]. Olimning fikricha, metaforalar faqat badiiy vosita bo'libgina qolmay, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Masalan, inson ruhiy holatini ifodalashda “yuragi siqildi”, “ko'ngli yorishdi”, “qalbi og'ridi” kabi ifodalar keng qo'llaniladi. Bunday birliklar metaforik xarakterga ega bo'lib, ular insonning ruhiy kechinmalarini obrazli tarzda ifodalaydi. Bu esa ruhiyat tushunchasining til orqali ifodalanishida metaforik modellar muhim rol o'ynashini ko'rsatadi[1].

O'zbek tilshunosligida ham til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga katta e'tibor qaratilgan. Jumladan, o'zbek tilshunosi N. Mahmudov til inson tafakkurining mahsuli ekanini ta'kidlab, til birliklari orqali insonning dunyo haqidagi tasavvurlari namoyon bo'lishini qayd etadi[1]. Shu sababli badiiy matnlarda inson ruhiyatining ifodalanishini kognitiv nuqtai nazardan o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Zamonaviy tilshunoslikda inson tafakkuri va ruhiyatini o'rganish kognitiv lingvistika orqali amalga oshiriladi[1]. Bu yo'nalish tilni faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki inson ongida shakllanadigan bilim va konseptual tizim sifatida qaraydi. Kognitiv lingvistika til birliklari orqali insonning dunyoni qabul qilishini, hissiy kechinmalarini va ruhiy jarayonlarini o'rganadi. Kognitiv tilshunoslikda metafora va konseptual modellar asosiy vosita sifatida xizmat qiladi[2], chunki inson ruhiyati va tafakkuri ko'pincha metaforik shakllarda ifodalanadi.

Masalan, Alisher Navoiy “Xamsa” asarida qahramonlarning ichki kechinmalari ko'plab metaforik vositalar orqali tasvirlanadi. “Ko'ngli yorishdi” yoki “qalbi og'ridi” singari birliklar personajning ichki kechinmalarini ko'chma ma'no vositasida ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu iboralar Alisher Navoiyning “Xamsa” asaridagi “Farhod va Shirin” dostonida, ayniqsa Farhod qahramonining Shirin bilan uchrashuvi va ichki iztiroblarini tasvirlaydigan bo'limlarda qo'llanilgan[3]. Bu joylarda muallif qahramonning ichki kechinmalarini so'zlar orqali emas, balki

obrazli, metaforik ifodalar orqali o'quvchiga yetkazadi[3]. Bu orqali matnning o'quvchiga yetkazmoqchi bo'lgan emotsional va kognitiv xabari kuchayadi. Kognitiv lingvistika yondashuvi ushbu misol orqali ruhiy holatni ifodalovchi til vositalarining murakkab mexanizmlarini yoritib beradi.

O'rta asrlar davrida qisman inqirozga uchragan badiiy adabiyotdagi psixologizm uyg'onish davriga kelib, yangicha tasvir usullari orqali badiiy adabiyotda o'z mavqeini tiklay boshladi. Bu davrda Uyg'onish davrining birinchi shoirlaridan D.Aligyerining sevgilisi Beatrichega bag'ishlangan “Yangi hayot” she'riy to'plami o'z davrining avtobiografik va ilk psixologik asarlaridan biri bo'lib tanildi. Uyg'onish davrida o'ziga xos tarzda shakllangan psixologizm XVIII-XIX asrlarga kelib, keng miqyosda badiiy adabiyotni ham qamrab ola boshladi. Bu davrga kelib psixologizm estetik jihatdan mazmun va mohiyat borasida ham o'ziga xoslik kasb etdi hamda qahramonning sentimental holatidan tortib, to romantik holatigacha bo'lgan davrni qamrab ola boshladi. Ta'kidlash joizki, antik madaniyatda ruhiy holat, ya'ni inson ichki kechinmalarining ilk namunalari adibning vaziyat va sharoit taqozosi bilan bog'liqligidan kelib chiqadi. Demak, adiblar qahramonlarini qanday holda ta'rif va tavsif etgan bo'lsa, o'shanday qabul qilinishi kerak, bundan boshqa chorasi ham yo'q. Shu boisdan qadimgi davr badiiy adabiyotida psixologizm jarayoni aynan shu tarzda amalga oshdi. Eramizning V-VI asrlariga kelib ruhiy holat tasviri taraqqiy etish o'rniga inqirozga yuz tuta boshladi. Buning sabablaridan biri davrning talablarida ham siljish ro'y berib yashash tarzining ham o'zgarishi bo'lsa, yana biri esa dinning hukmron mavqega chiqishi, ustuvorligi va halq og'zaki ijodi bilan bir qatorda antik dunyo madaniyati vujudga keltirgan ijtimoiy tuzumning inqirozga yuz tutishi edi. Albatta, biz bu bilan o'rta asrlar davrida ruhiyat talqini mutlaqo yo'q bo'ldi, deyishdan yiroqmiz.

Shu jihatdan olib qaraganda, badiiy asarda tasvirlangan insonning ruhiy olami o'sha qahramonga xos bo'lgan betakror xarakter-xususiyatlari, kechinmalari, iste'dodi, ma'naviyati singari jihatlarda gavdalanadi. Demak, insonning ichki dunyosi va ruhiy holatining chuqur hamda izchil tarzda olib borilgan badiiy tadqiqi adabiyotshunoslik ilmida “badiiy psixologizm” deb ataladi. Badiiy psixologizm masalasini Qadimgi davr adabiyotidan boshlab o'rganar ekanmiz, deyarli barcha qadim antik va rim adabiyoti adiblari ijodida bir xillikni ko'rish mumkin, inson qismati va hayoti ilohiy kuch hamda uni boshqaruvchi xudolar bilan bog'liq ravishda anglashilgan, aniqrog'i, shunday tasvirlangan. Bunday qarashlar antik davr adabiyoti mualliflariga xos umumiy mushtaraklikdir. Dunyoni anglashda insonning fojiaiy ruhiy holati, dahshatli qismati juda yuqori tragik pafos bilan kuylangan.

Ta'kidlash joizki, antik madaniyatda ruhiy holat, ya'ni inson ichki kechinmalarining ilk namunalari adibning vaziyat va sharoit taqozosi bilan bog'liqligidan kelib chiqadi. Demak, adiblar qahramonlarini qanday holda ta'rif va tavsif etgan bo'lsa, o'shanday qabul qilinishi kerak, bundan boshqa chorasi ham yo'q. Shu boisdan qadimgi davr badiiy adabiyotida psixologizm jarayoni aynan shu tarzda amalga oshdi. Eramizning V-VI asrlariga kelib ruhiy holat tasviri taraqqiy etish o'rniga inqirozga yuz tuta boshladi. Buning sabablaridan biri davrning talablarida ham siljish ro'y berib yashash tarzining ham o'zgarishi bo'lsa, yana biri esa dinning hukmron mavqega chiqishi, ustuvorligi va halq og'zaki ijodi bilan bir qatorda antik dunyo madaniyati vujudga keltirgan ijtimoiy tuzumning inqirozga yuz tutishi edi. Albatta, biz bu bilan o'rta asrlar davrida ruhiyat talqini mutlaqo yo'q bo'ldi, deyishdan yiroqmiz[5].

O'rta asrlar adabiyotida insonning qahramonliklari, sarguzashtlari markaziy planda aks ettirilib, antik davrga nisbatan insonning qismati va hayoti ilohlar chizig'idan bir muncha balandga ko'tarilib, adabiy qahramonlar muayyan individual qiyofa kashf eta boshladi. Psixologik tahlil

usullaridan yana biri teologik usuldir. Bu usul, asosan, Alloh tomonidan vahiy qilingan Muqaddas kitoblar va ilohiy manbaga oid bo‘lgan diniy ruhdagi barcha kitoblarda aks etgan ruhiyat tasviriga taalluqlidir. Xristian dinining Muqaddas kitobi Bibliyada Qodir Tangriga, uning mavjudligiga minnatdorlik hissi, quvonchu sevgisi va o‘ziga xosligi uchun qilgan iltijolari orqali insonning ichki olami, uning psixologiyasi teologik prinsip asosida ochib berilgan[6]. Bu yerda inson psixologiyasi nihoyatda murakkab ochib berilganki, u hayotni to‘g‘ridan-to‘g‘ri idrok etishdan kelib chiqadi va hamma narsa ilohiyotni aks ettirish bilan chegaralangan. Bu O‘rta asrlar davrida psixologik tasvirning teologik usulining paydo bo‘lishiga zamin yaratdi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, adabiyotshunos olimlarning tadqiqot ishlarini o‘rganish natijasida psixologizm badiiy adabiyotning muayyan yukini ko‘taradi. Bunday psixologik yuk o‘quvchiga aniq ta’sir ko‘rsatadigan maxsus estetik zavqni hosil qiladi. Badiiy adabiyotda qahramon psixologizmini turli vosita va usullardan foydalanib yoritish yozuvchining o‘ziga xos ijodiy uslubini o‘rganishni taqozo etadi[7]. Masalan, Fransiyadagi analitik, Rossiyadagi axloqiy va falsafiy, Angliyadagi psixologik va shaxsiy, Germaniyadagi intellektual-mafkuraviy oqimlar bunga misol bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2006.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Navoiy A. Xamsa. – Toshkent: Fan, 1983
4. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
5. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2011.
4. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
5. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2011.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2006.